
ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Наталія КІЦАК (ЗМІСТ)

Соціально-психологічні основи теорії нації У викладі українських етнопсихологів

Один з етапів розвитку вітчизняної етнопсихологічної думки був присвячений розвитку теорії нації та її психологічним аспектам.

Дослідження етнічних груп (націй) посідає у психології особливе місце. Нація відноситься до розряду великих соціальних груп. Дана проблема важлива для соціальної психології, оскільки зміст соціально-значущих рис людської психіки формується саме на рівні великих груп [1, 131]. Психологія етнічних груп — один із аспектів соціальної психології, який зараз недостатньо вивчений. Цей аспект входить до числа питань, якими займається етнопсихологія, що стоїть на стику етнографії та соціальної психології.

Етнічна група (нація) – тип великої соціальної групи, що формується і розвивається природно-історичним шляхом [1, 131].

Етап розвитку досліджень психологічних особливостей феномену нації умовно можна вкласти в часові рамки з 20-40-их років ХХ століття, хоча ряд праць з'явилися в пізніший період і продовжують з'являтися зараз. Особливо ці моменти стали актуальними в кінці 20-х років ХХ ст., що було спричинене поразкою становлення Української держави. До дослідників цього періоду належать В.Старосольський, що у 1922 р. у Відні написав наукову працю “Теорія нації”; В.Липинський – “Листи до братів-хліборобів” (1920, Відень), Д.Донцов (“Націоналізм”, “Дух наших історичних традицій” та ін.), О.Бочковський – “Вступ до націології”; Л.Ребет — “Теорія нації” (1952), А.Княжинський – “Дух нації: соціологічно-етнопсихологічна студія” (1959). Роботи дослідників цього періоду проводились як під егідою українських наукових установ, так і самостійно окремими вченими.

Існує багато визначень поняття нації, що висловлювались українськими та зарубіжними дослідниками. Одне з них передбачає розгляд нації як історичної спільності на основі єдності походження її етносу, території, держави, економічних зв'язків, мови, культури та психологічних особливостей.

Початки вивчення поняття нації вперше знаходять своє відображення в працях Вольтера та Монтеск'є, що сповідували теорію раціональності. Згідно з їх баченням, нація вважалась лише сумарним скупченням фізичних одиниць, особливої різниці між поняттями “народ”, “нація”, “суспільність” не існувало.

Наприкінці ХІХ століття європейська наука почала шукати шляхи до розуміння проблеми розвитку окремих народів, поступово формуючи знання й теорію про націю, її формування і соціо-психологічні закони існування та розвитку. Вплив досліджень європейських учених відобразився у працях українських дослідників, які вивчали дані питання у контексті до формування української нації та особливостей її розвитку.

Дослідження соціально-психологічних аспектів теорії нації можна умовно розбити на такі основні напрями:

- 1) формування самого поняття “нація”; визначення чинників, що впливали на формування нації;
- 2) визначення та вивчення стадій формування нації, як різних видів психологічних груп (спілка, спільнота, юрба, група, держава, нація), розгляд цих соціальних груп;
- 3) розгляд співвідношення нації та держави;
- 4) визначення ролі культури та її складових;

5) створення генези національної самосвідомості; теорія духу нації та розкриття її змісту.

Розглядаючи наукову активність українських дослідників, що працювали над розвитком науки про націю, потрібно охарактеризувати методи досліджень. Методологія цього періоду складалась із двох основних методів — індукції та дедукції.

Об'єктами досліджень першого напрямку розвитку теорії про націю були фактори, що формували націю в процесі її творення та мали вплив на неї. На дослідження цього напрямку певний вплив мали праці європейських учених, зокрема С.Манціні, що розкладав поняття нації на такі складові, як географічний чинник або край; антропологічний або раса; мовний; релігійний або віросповідання; традиційний або звичай; побут та історичні спомини; правовий чинник або суспільні закони та відносини.

Ці чинники, які формували націю, на думку вчених, стали тими характеристиками, що дозволяють визначати різницю між окремими націями. З них же і випливав ряд визначень поняття “нація” (сукупність фізичних осіб, що проживають на даній території, мають певні антропологічні ознаки, користуються однією мовою і т.д.).

Відповідно до становлення терміна, вчені робили спроби проаналізувати моменти, що відрізняє одну націю від інших та аналогічних явищ. До цих проблем належали територія, раса, віросповідання, культура, мова, традиція і соціальні установи.

Важливість впливу території на формування національних утворень розглядалась в дискусії. В.Липинський та Л.Ребет наполягали на тому, що саме територіальність стала одним з головних формуючих факторів та продовжує залишатись однією з основних характеристик нації. В “Теорії нації” Л.Ребет зазначає, що “спільна територія творить рамки, в яких розвивається співжиття. Особливо корисно кордони сприяють оформленню держави і нації та являють собою гарантію тривкості об'єднання” [4, 85].

При розгляді об'єктивності впливу на націю території (тобто краю, де проживає дана етнічна група) А.Княжинський виступив з критикою визначення В.Липинського, у якого “нація – це всі громадяни даної землі та всі громадяни даної держави” [3, 241]. А.Княжинський вважав це твердження матеріалістичним, тобто неможливим для вивчення поняття “нація”. Аргументи, що приводить Княжинський, базуються на тому факті, що “ніде на світі немає держави-території, заселеної лише одним народом, бо завжди в ній є менший або більший процент чужонаціонального населення. Коли при цьому різнонаціональні елементи змінюють місце осідку (добровільно чи насильно), то якісно міняється ціле населення” [2, 55]. Не полишає Княжинський і фактор діаспорних поселень. “Поза межами даної території є завжди менша чи більша кількість членів даного народу, не тільки кочового, а й осідлого, що на основі цього географічного моменту повинні належати до інших націй. Тим часом... є народи, до яких саме належать українці, що не винародовлюються навіть на маленьких острівцях серед чужого моря”. Роблячи висновок, А.Княжинський вказує, що “географічний момент в ролі визначника нації не завжди однак виступає в цій безпосередній формі, частіше розуміють його генетично, як творця певної окресленої раси”.

Щодо расового (антропологічного) показника, А.Княжинський також вказує на недоцільність його використання. “Антропологічна раса перестала бути визначником нації з моментом, коли стверджено, що чистих рас загалом немає, а в даній нації є багато антропологічних залишків” [2, 57]. Підводячи підсумок, А.Княжинський наголошує, що “сама нація творить нові антропологічні відміни”.

У дослідженнях першого напрямку неодноразово були розглянуті два підходи до визначення терміна “нація”: матеріалістично-раціональний підхід, який називався ще й атомістично-механістичним, та біологічний підхід. Матеріалістично-раціональний підхід передбачав визначення та розгляд нації як сукупності окремих фізичних одиниць (подібно атомам). Лише поява в другій половині 80-х років XIX століття праць Фіркандта призвела до зміни поглядів на націю та появи т.зв. біологічної теорії – теорії емоцій, поняття суспільних інстинктів та появи терміна “дух нації”.

Теорія “атомізму” зробила свій вплив на праці В.Старосольського та Л.Ребета. Проте В.Старосольський поставив питання про недоречність використання подібного методу в вивченні такого складного соціо-психологічного феномену, як “нація”.

Матеріалістична теорія підлягла гострій критиці А.Княжинського. Подібно до

В.Старосольського, він рішуче відкидав усі спроби розглядати націю як сукупність фізичних одиниць. “Матеріалізм та раціоналізм відмовили нації на право існування, бо на основі їх положень дух нації є її ірреальним явищем, оманною, ілюзією” [2, 49].

Другий напрям формування теорії про націю передбачав генерацію визначень, що характеризували форми суспільних утворень та їх класифікацію.

Однією з класифікаційних систем був поділ формоутворень суспільства на спілку і спільноту. Подібна класифікація була створена під великим впливом класифікації Фіркандта. Цей поділ знайшов своє найбільш виразне відображення у працях В.Старосольського та А.Княжинського.

Спілка як об’єкт дослідження етнопсихологів визначалась як згуртування, тобто сукупність людей (фізично живих одиниць), що було створене для досягнення певної мети. Відповідними характерними поняттями для розгляду поняття спілки ставали поняття мета спілки, противника і союзника спілки. До різних видів спілок було віднесено культурно-освітні, економічні, торгівельні й інші громадські організації та установи, підприємства, політичні партії. Найвищою формою існування спілки було визнано державу.

Відповідно, спільнота була сформульована як сукупність, де всі члени діють, відчувають, бажають однаково під впливом однієї спільної ідеї, а не на основі законів, що стоять або стояли поза спільнотою. Ця ідея не є логічною на основі законів індивідуальності, тому явище спільноти є ірраціональним. Спільнота охоплює особистість її члена, регулює його думки, почування, бажання та дію. Через це внутрішнє “почуття” єднає всіх членів спільноти в одне ціле. Мета спільноти не зводиться до досягнення матеріальних цілей.

Крім того, поняття “союзник” для спільноти переходить у поняття “друг”, поняття “противник” переходить в поняття “ворог”.

Прикладами спільноти було визнано психологічну юрбу, села, родини, найвищим ступенем спільноти — націю. Наступною класифікаційною системою було визнано поділ спільноти на психологічну юрбу (хвилева спільнота за Фіркандтом) і психологічну групу (істотна спільнота). Остання класифікація передбачала поділ психологічної групи на підгрупу нижчого (родина, село) і вищого виду (нація). Одночасно виділено два ступені розвитку етнічної спільноти з поділом на нижчий ступінь – плем’я-раса, і вищий ступінь – нація. Об’єктом іншого дослідження, яким займався Лев Ребет, стало поняття раси.

Л.Ребет, розглядаючи психологічні спільноти, працював над поняттям “психологічної маси”. “Психологічна маса відзначається особливими прикметами. Передусім всі учасники цієї стихії, внаслідок самого факту приналежності до неї, відчувають, думають і діють інакше, ніж вони це робили б індивідуально” [4, 164].

Увагу всіх без винятку дослідників притягувало питання взаємного існування нації та держави.

Останній напрям досліджень був присвячений розвитку свідомості й волі, самосвідомості, становленню поняття дух нації. Саме цей напрям найближче підходить до найвищого моменту дослідження теорії нації – до розкриття психологічної суті нації. Особливою умовою існування останньої є національна свідомість.

Увага до психологічних моментів у явищі нації є такою ж давньою, як сама теорія нації. Один із перших теоретиків нації Паскваль Манчіні в своїй доповіді 1851 року вперше змістив акценти на важливість психології в існуванні нації. Пізніше француз Ернест Ренан указував на волю, як на вирішальний момент у теорії нації.

Л.Ребет підкреслював надзвичайне значення волі і свідомості у справі постання нації. “В кожному випадку, навіть у випадку т.зв. національно несвідомої, але етнографічно ясно визначеної людини, свідомість і воля вивершує її приналежність: людина є тим, чим є і чим хоче бути” [4, 160]. Окремо розглядалась Л.Ребетом колективна свідомість: “Інший аспект дає збірну національна свідомість і воля. Тут треба розрізнити стихійну волю і свідомо-організовану волю. Стихійне існування характеризує народ, нації ж прикметна організована воля” [4, 160]. Не залишалось поза увагою і поняття несвідомого: “Свідоме і кероване психологічне життя творить лише частину всього психологічного життя. Більша його частина належить до підсвідомої сфери. З цієї причини більшість людських вчинків випливає з ірраціональних мотивів” [4, 164-165].

Дослідження цього напрямку призвели до переходу від матеріалістичного підходу до т.зв. “органічної теорії”, тобто характеристика нації як єдиного “організму”, який характеризується двома чинниками: замкненістю та повнотою. Цей підхід призвів до появи теорії про дух нації. Найдокладніше питання “духу нації” було проаналізоване в праці А.Княжинського “Дух нації: соціологічно-етнопсихологічна студія”.

Праця А.Княжинського підводила своєрідний підсумок досліджень українських науковців (В.Липинський, Д.Донцов, М.Віконська, В.Старосольський та ін.). Аналізуючи їх праці, А.Княжинський нерідко приводив різко критичні оцінки та вступав у дискусії щодо ряду певних визначень і теорій. Подібна тактика призвела до виникнення певних конфліктних ситуацій у науковому світі. Проте всі наукові дискусії та заперечення подані А.Княжинським у науковому вигляді та достатньо аргументовані.

Відповідно до становлення поняття “дух нації”, було визначено його функції:

- а) формування світогляду одиниць;
- б) нормування соціального життя, встановлення певних його форм.

Розвиток теорії духу нації передбачав формулювання та введення нових понять та визначень: світогляд, “емоції”; двоверстового укладу суспільства; одиниці і суспільства; генія; поступу нації.

Не останнє місце в дослідженнях займало поняття світогляду. Світогляд нації в різних дослідників визначався різними формулюваннями. В загальному можна використати визначення світогляду за А.Княжинським. Світогляд — це визначена життєва постава, яка виявляється в можливості формування психіки фізично живих одиниць, їх психологічних реакцій на певні життєві обставини.

Поняття емоцій було введено А.Княжинським на основі використання поняття “інстинктів” у Давгеля. “Емоційний елемент виступить завжди як вузол, що зв’яже народ і фізично живу одиницю з нацією і її духом” [2, 150].

А.Княжинський здійснював поділ емоцій на два типи: т.зв. “уладові” та “світоглядні” емоції. Досліджуючи “уладові” емоції різних націй, в т.ч української, він указував на “існування поділу суспільства на дві чисельно нерівні групи, що керуються різними духовними прямуваннями:

- 1) чисельно меншу, що має тенденцію та традицію володіти;
- 2) чисельно більшу, що має тенденцію та традицію до послуху” [2, 163].

Відповідно до цього А.Княжинський стверджував існування “двоверстово уладу, що його завжди витворюють уладові емоції двоверстово сформованої нації” [2, 164]. Він зазначав, що в подібних суспільствах, що мають поділ на дві соціальні верстви, відбувається різке розмежування цих соціальних шарів. “Двоверстово сформовані нації визначає духовне провалля між верхами і низами нації, що виявляється в почутті розбіжності життєвих інтересів і цілого духовного наставлення” [2, 167]. Аналізуючи особливості формування української та російської нації, А.Княжинський вказував на їх абсолютне розходження, оскільки українська нація є однорідно сформованою, а російська має яскравий поділ на пануючу та підкорену верству.

Подібні положення висловлював Д.Донцов, при цьому дотримувався таких тверджень:

- 1) українці і росіяни мають діаметрально протилежні світогляди;
- 2) український народ у всій своїй історії дотримувався принципів конструктивізму, схильності до посвяти й високих моральних якостей.

Розглядаючи взаємодію одиниці та нації, А.Княжинський підкреслював залежність фізичної одиниці від землі. “Імманентна вартість рідної землі, як резервуар енергії й сили покоління, виступає скрізь” [2, 222].

Праці українських етнопсихологів, які ставили собі за мету дослідити соціально-психологічні основи теорії нації, дозволили глибше з’ясувати феномен нації, що і сьогодні залишається важливою ділянкою української етнопсихології. Особливо зараз, у час розбудови української держави, їх роботи дозволять глибоко зрозуміти ті процеси, які проходять у суспільстві, та сприяти їх гарномійному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Княжинський А. Дух нації: соціологічно-етнопсихологічна студія. — Нью-Йорк – Філадельфія – Мюнхен, 1959. — 291 с.
2. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник. — К., 1995. — 304 с.
3. В.Липинський. Листи до братів хліборобів. — Нью-Йорк: Видавництво “Булава”. — 1954. — 580 с.
4. Ребет Л. Теорія нації. — Львів. — В-во журналу “Державність”, 1997. — 192 с.

Людмила ЗАЗУЛІНА (ЗМІСТ)

ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ДІАЛОГУ ТА ДІАЛОГІЧНОСТІ: АКТУАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА

На сучасному етапі розвитку України соціальне замовлення в галузі освіти потребує нової філософії, найважливішими принципами якої є гуманізація і демократизація суспільних взаємин. Це зорієнтовує педагогічний процес у будь-якій ланці освіти на особистість, формування гуманістичної спрямованості якої передбачає, насамперед, розвиток її діалогічної свідомості та мислення, діалогічного буття.

Проблема діалогічності свідомості, внутрішнього світу індивіда, мислительних процесів, у тому числі і розуміння, не нова. Витоки поняття про діалог та діалогічність можна знайти ще в працях філософів античності: Арістотель, Платон. Перший увійшов в історію, як засновник методології та методики софістичної діалогіки. Поява діалогізму як філософської течії ХХ століття соціально детермінована духовним потрясінням людства під час першої світової війни. Засновником діалогіки нашого століття вважають Мартіна Бубера, який творчо розвинув ідеї діалектики В.Гумбольта (1827) і тезу Л.Фейєрбаха (1841): “Справжня діалектика не є монологом поодинокого мислителя з самим собою, вона — діалог між Я і Ти”. М. Бубер вважав фундаментальним фактом людської екзистенції “людину з людиною”. Цю сферу, що виникає в результаті взаємодії і є суто “людською”, він називає сферою “між” (*des Zwischen*): “Між” — це допоміжна конструкція, але істинне місце й носій міжлюдської події” [12, 230-231].

За М. Бубером, “діалог не обмежується спілкуванням людей один з одним, він... є ставлення людей один до одного, яке знаходить вияв в їхньому спілкуванні ... Одне завжди повинно бути присутнім у діалозі — взаємна спрямованість внутрішньої дії”. Він висловлює думку про наявність внутрішнього діалогу в людині, про можливість діалогу з об'єктами живої та неживої природи (їх образами), визначаючи, що “можливості діалогу — це межі проникнення” [12, 94-124]. Діалогічне існування філософ називає тим істинним третім, що сягає вище як індивідуалізму, так і колективізму й допоможе людському роду заснувати справжню спільність. Учення М.Бубера про суто людський фактор існування (принцип “людина з людиною”) та суто людську властивість утворювати сферу “між” у процесі спілкування (феномен “взаємопроникнення”) стало основою нової гуманістичної філософії.

Подальший розвиток ідей діалогу, діалогічності пов'язаний із найрізноманітнішими науками: антропософією, соціологією, логікою, лінгвістикою, герменевтикою, семантикою, психологією, фізіологією, кібернетикою тощо. М.Бахтін, Г.Буш, С.Аверінцев, Ю.Лотман та ін. представники соціальних наук зробили вагомий внесок у “діалогознавство” як методологію гуманітарного знання. Зокрема М.Бахтіним діалог розглядається не як засіб формування особистості, а як власне її буття: “чужі свідомості не можна споглядати, аналізувати, визначати як об'єкти, як речі, — з ними можна тільки діалогічно спілкуватись” [2, 116]. Учений визначає діалог як взаємодію двох або кількох повноцінних розумів, які не можна звести одна до одної за змістовними позиціями.

В.Біблер поширює поняття про діалогічну природу будь-якої діяльності людини: “Кожна продуктивна діяльність, кожний акт мислення буває одночасно і діяльністю, спрямованою на предмет..., і діяльністю, спрямованою на людину, і соціальним спілкуванням — процесом саморозуміння, прилученням до “іншого”, формою діалогу” [7, 209]. Формування особистості в культурологічному просторі минулих та сучасної епох через стикання (діалог) різних точок зору, способів мислення, світовідчуття повинна сприяти світоглядній переорієнтації від “людини освіченої” до “людини культурної” [7].

Узагальнюючи ідеї антропософії, Г.Буш вважає, що стиль життя сучасної людини — це форма вільної реалізації його соціально зумовлених діалогічних взаємин з іншими людьми,